

الله
محمد
الكرمين

پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته علوم حدیث
گرایش کلام و عقاید

معناشناسی وحی در قرآن و روایات تفسیری با تأکید بر حوزه‌های معنایی

استاد راهنما
حجت‌الاسلام و المسلمین محمدتقی سبحانی

استاد مشاور
حجت‌الاسلام و المسلمین شعبان نصرتی

دانشجو
سیدسبحان مروجی

بهار ۹۳

«تمام حقوق این اثر متعلق به دانشگاه قرآن و حدیث است.»

سپاس‌گزاری

بار الهی سپاس بی‌کران از الطاف و نعمت‌های بی‌شمارت که همه شمارندگان از شمارش آن عاجزند
بار الهی روح را تو دمیدی، جسم را آفریدی، آخر، نازم را تو خریدی!
بار الهی مرا از خستی تو سرشتی
بار الهی تو گفتی و من نوشتم
بار الهی گفتار از تو، ابزار از تو، وجودم از تو، پس من چه نوشتم؟
بار الهی در این وانفسای روزگار، امیدم به توست ای پروردگار که این اثر بماند یادگار
و هوالباقی

سپاس می‌گزارم از عنایات حضرت معصومه که به اذن الله، حلال مشکلات است.
با قدردانی از زحمات استادان گرامی حجج‌الاسلام و المسلمین محمدتقی سبحانی و شعبان نصرتی که کمک
شایانی در شکل‌دهی و ساختاربندهی علمی پایان‌نامه به بنده نمودند و راهنمایی‌های ایشان به کار، علمیت لازم را
بخشید.
و درنهایت با تشکر از همسر گرامی‌ام و دختر نازنینم فاطمه سادات مروجی که صبر و حوصله ایشان، توشه راهم
شد تا این مهم به انجام رسد.

چکیده:

در معناشناسی حوزه‌ای با تحلیل نسبت‌های صرفی، نحوی، هم‌نشینی و جانشینی در مورد واژگان کانونی می‌توان میدان‌های معنایی وابسته به آن واژه کلیدی را به دست آورد و به معنای موردنظر متکلم رسید. از جمله واژگان کانونی قرآنی که حوزه معنایی وسیعی را در قرآن به خود اختصاص داده است، واژه وحی است. با تحلیل معناشناختی وحی، اطلاعاتی فراتر از معنای لغوی و آنچه تاکنون مفسران به آن توجه کرده‌اند به دست می‌آید. در این نگاه، ما وحی را فرآیندی فرا بشری و عمومی می‌یابیم که گیرنده این وحی، تنها انبیا نمی‌باشند همان‌طور که ارسال آن منحصر به خداوند نیست هرچند بخشی از تکلم خدا را با بشر شامل می‌شود؛ اما در این بین، فرآیند وحی کتابی از همه پیچیده‌تر و مرموزتر است که شناخت عمق آن جز در سایه چنین تحلیلی امکان‌پذیر نیست.

کلیدواژه‌ها: معناشناسی وحی، جانشین‌های وحی، هم‌نشین‌های وحی، مقابل‌های وحی، فرآیند وحی، وحی

گفتاری، وحی معنایی.

فهرست مطالب

۱. فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱,۱	بیان مسئله	۵
۱,۲	اهمیت و ضرورت	۶
۱,۳	سؤالات تحقیق	۷
۱,۴	فرضیات تحقیق	۷
۱,۵	پیشینه تحقیقات	۷
۱,۶	مراحل تحقیق	۸
۱,۷	مفاهیم ۹	
۱,۷,۱	معناشناسی (semantic)	۱۰
۱,۷,۲	دستگاه معنایی یا جهان‌بینی معنایی	۱۲
۱,۷,۳	معنای پایه و نسبی	۱۲
۱,۷,۴	حوزه‌ها و میدان‌های معنایی	۱۳
۱,۷,۵	واژگان کلیدی و کانونی	۱۳
۱,۷,۶	نسبت‌های معناشناختی	۱۴
۱,۷,۶,۱	نسبت صرفی	۱۴
۱,۷,۶,۲	نسبت نحوی	۱۵
۱,۷,۶,۳	نسبت هم‌نشینی	۱۵
۱,۷,۶,۴	نسبت جانشینی	۱۵
۱,۷,۶,۵	نسبت تقابل	۱۶
۱,۷,۶,۶	نسبت ارزشی	۱۶
۱,۷,۶,۷	نسبت سیاقی	۱۶
۱,۸	اساختار معناشناسی وحی	۱۷
۱,۸,۱	چگونگی تشخیص واژه کانونی	۱۷
۱,۸,۲	کلیدواژه‌های وحی	۱۸

۲. فصل دوم: تحلیل معناشناختی صرفی و نحوی وحی و مشتقاتش و حوزه معنایی هم‌نشین‌های وحی

۲,۱	مقدمه ۲۱	
۲,۲	تحلیل صرفی وحی و مشتقاتش	۲۲
۲,۲,۱	تحلیل اشتقاقی	۲۲
۲,۲,۲	تحلیل پدیدارشناسی	۲۵
۲,۳	تحلیل معناشناختی وحی بر اساس رکن فاعلی	۲۶
۲,۳,۱	تحلیل معناشناختی وحی بر اساس فاعلیت خدا	۲۷
۲,۳,۱,۱	تحلیل معناشناختی وحی بر اساس وحی به انسان	۲۷
۲,۳,۱,۱,۱	فرآیند وحی در تحلیل میدان معنایی ارتباط خدا با بشر (مطلق)	۲۸
۲,۳,۱,۱,۱	فرآیند وحی در تحلیل میدان معنایی ارتباط خدا با انبیا	۳۰
۲,۳,۱,۱,۱,۱	فرآیند باواسطه	۳۰
۲,۳,۱,۱,۲,۲	فرآیند مستقیم	۵۵
۲,۳,۱,۱,۳	فرآیند وحی در تحلیل میدان معنایی ارتباط خدا با غیر انبیا	۵۷
۲,۳,۱,۲	تحلیل معناشناختی وحی بر اساس وحی به ملائکه	۶۰
۲,۳,۱,۳	تحلیل معناشناختی وحی بر اساس وحی به حیوانات	۶۰
۲,۳,۱,۴	تحلیل معناشناختی وحی بر اساس وحی به جمادات	۶۲

۶۵	تحلیل معناشناختی وحی بر اساس فاعلیت ملائکه	۲,۳,۲
۶۵	تحلیل معناشناختی وحی بر اساس فاعلیت انسان	۲,۳,۳
۶۶	تحلیل معناشناختی وحی بر اساس وحی به انسان	۲,۳,۳,۱
۷۱	تحلیل معناشناختی وحی بر اساس وحی به شیطان (جن)	۲,۳,۳,۲
۷۱	تحلیل معناشناختی وحی بر اساس فاعلیت شیطان (جن)	۲,۳,۴

۳. فصل سوم: تحلیل معناشناختی حوزه معنایی جانشین های وحی

	مقدمه	۳,۱
۷۶	ریشه نزل	۳,۲
۷۷	اثبات جانشینی	۳,۲,۱
۷۸	تحلیل معناشناختی نزول	۳,۲,۲
۷۸	عدم تساوی رکن دوم در وحی و نزول	۳,۲,۲,۱
۸۲	نزول دفعی و تدریجی	۳,۲,۲,۲
۸۲	تحلیل معناشناسی انزال و تنزیل	۳,۲,۲,۲,۱
۸۳	استعمال تنزیل در معنای نزول دفعی	۳,۲,۲,۲,۲
۸۶	استعمال انزال در معنای نزول تدریجی	۳,۲,۲,۲,۳
۸۹	تحلیل معناشناسی زمان و مکان نزول دفعی	۳,۲,۳
۹۳	ریشه لقی	۳,۳
۹۳	اثبات جانشینی	۳,۳,۱
۹۵	تحلیل معناشناختی القاء	۳,۳,۲

۴. فصل چهارم: تحلیل معناشناختی حوزه معنایی مقابل های وحی

	مقدمه	۴,۱
۱۰۲	میدان معنایی کهانت	۴,۲
۱۰۲	معنای پایه	۴,۲,۱
۱۰۳	اثبات تقابل	۴,۲,۲
۱۰۴	تحلیل معناشناختی	۴,۲,۳
۱۰۸	میدان معنایی مجنون (جنون)	۴,۳
۱۰۸	معنای پایه	۴,۳,۱
۱۰۹	اثبات تقابل	۴,۳,۲
۱۱۲	میدان معنایی وسوسه	۴,۴
۱۱۲	معنای پایه	۴,۴,۱
۱۱۲	اثبات تقابل	۴,۴,۲
۱۱۳	تحلیل معناشناختی	۴,۴,۳
۱۱۵	میدان معنایی سحر	۴,۵
۱۱۵	معنای پایه	۴,۵,۱
۱۱۵	اثبات تقابل	۴,۵,۲
۱۱۸	میدان معنایی شعر	۴,۶
۱۱۸	معنای پایه	۴,۶,۱
۱۱۸	اثبات تقابل	۴,۶,۲
۱۲۵	جمع بندی نهایی و پیشنهادات	
۱۲۵	الف- ساختار معناشناسی وحی	
۱۳۰	ب- پیشنهادها	
۱۳۱	منابع و مأخذ	

مقدمه

روش معناشناسی حوزه‌ای، روشی نوپاست که هنوز جای کار زیادی دارد و ما نمی‌توانیم ادعا بنماییم بر تمام قواعد آن احاطه کامل داریم و این قواعد و راهکارها را به‌طور کامل استخراج کرده‌ایم بلکه سعی ما بر این است تا تمام آنچه از قواعد معناشناسی می‌دانیم بتوانیم با دقت هرچه‌تمام‌تر اجرا بنماییم. این مجموعه قواعد مادامی که بر مبنای ارتکازات عرفی بین متکلم و مخاطب باشد برای ما در فهم متون نیز حجیت دارد اما اگر زبان‌شناس قواعدی در جهت فهم متن استخراج کند که هم‌عرض آن احتمالات دیگری به همان قوت وجود داشته باشد و ارتکاز مردم به هر دو احتمال به یک اندازه بها دهد دیگر ارزش سابق خود را ندارد، هرچند ما با کمک گرفتن از قواعد معناشناسانه در پی یک استدلال منطقی برای رسیدن به یک اطمینان فلسفی نیستیم بلکه به دنبال رسیدن به ظهور کلام در معنایی خاص از یک واژه یا گزاره و یا متن هستیم، چراکه متن اگر نص باشد دیگر اختلافی در آن نیست چون همه به یک اندازه از آن می‌فهمند، لیکن در اغلب متون ما با ظاهر سروکار داریم که احتمالات متعددی در آن مطرح می‌شود ولی عقلاً در چنین مواردی به چندمعنایی و قرائت‌پذیری‌های متعدد و نسبی‌گرایی در فهم متون راضی نمی‌شویم بلکه از ابتدای تاریخ تا امروز به آنچه کلام در آن ظهور دارد متمسک می‌شویم و بر مبنای همان حکم می‌کنند مگر کسانی که قصد و غرضی و نفعی از دگرگون کردن کلام و تحریف آن داشته باشند مثل آنچه در مورد ظهور حدیث غدیر بر ولایت امیرالمؤمنین انجام شد.

نکته مهم این است که ما نباید معناشناسی را با تفسیر موضوعی قرآن اشتباه کنیم. در تفسیر موضوعی هرچند ما حول یک موضوع خاص در قرآن تحقیق می‌کنیم و قصد ما هم همان قصد معناشناسی است یعنی فهم متن قرآن اما روش رسیدن به آن کاملاً متفاوت است در تفسیر موضوعی، مبنای فهم لغات و آیات، مبتنی بر معنای پایه لغات (که از فرهنگ لغت استخراج می‌شود)، شأن نزول‌ها، اقوال مفسرین، متکلمین، روایات و بعضاً اختلاف قرائت‌ها و در پاره‌ای موارد ترکیب‌های نحوی است و اگر هم تفسیر قرآن به قرآن هم انجام شود کاملاً اجمالی و برآیندی از آیات موجود در آن زمینه خاص است. در معناشناسی اولاً هیچ‌گونه پیش‌فرض کلامی، فلسفی یا تفسیری

دخیل نیست لذا اقوال دیگران مادامی که معصوم نباشند در این روش جایگاه خاصی ندارد ضمن اینکه اساس کار معناشناسی بر تأویل‌های برگرفته از خارج از متن مثل تأویل‌های عقلی و مانند آن نمی‌باشد. دیگر آنکه تفسیر قرآن به قرآن در آن به این صورت است که معنای پایه در ابتدا به کمک ما می‌آید لیکن مبنای اصلی فهم ما را قرائن تشکیل می‌دهند و درواقع معناشناسی چیزی جز جمع‌آوری قرائن درون‌متنی برای رسیدن به ظهور واقعی کلام که منظور متکلم بوده است، نمی‌باشد.

۱. فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱،۱. بیان مسئله

پژوهش حاضر بر آن است که دیدگاه قرآن را در مقوله وحی با استفاده از روش معناشناسی حوزه‌ای و کمک گرفتن از جانشین‌ها، هم‌نشین‌ها و مقابل‌ها کشف نماید و این امر با نگاه به ارتباطات و نسبت‌های معنایی میان وحی با دیگر واژگان (هم‌نشین، جانشین و مقابل) صورت می‌گیرد.

ما در سه سطح واژه، گزاره و متن مانند مورچه‌ای که به دنبال دانه به هر پستی و بلندی سر می‌زند، در پی جمع‌آوری قرینه می‌باشیم. ساختار صرفی و نقش نحوی واژه کانونی ما در سرتاسر متن، کلماتی که در کنار واژه کانونی می‌آیند بخصوص آن‌هایی که در طول متن غالباً قرین آن می‌باشند و ما آن‌ها را هم‌نشین می‌نامیم که شاید مهم‌ترین قرائن، همین هم‌نشین‌ها باشند که با تحلیل آن‌ها علی‌الخصوص در مکان‌هایی که دیگر قرین واژه کانونی نمی‌باشند و بررسی رابطه این هم‌نشین‌ها با یکدیگر و رابطه‌شان با واژه کانونی ما در این نسبت سنجی به دلالت‌های ارزشمندی در زمینه مفهوم واژه کانونی و ظهور متن می‌رساند، همچنین کلماتی که در متن به جای واژه کانونی بکار می‌روند همان معنا را افاده می‌کنند یا کلماتی که از جهت ویژه‌ای که در فهم واژه کانونی مؤثر است، تقابل خاصی نسبت به آن دارند، خلاصه دقت در تک‌تک واژه‌ها چه خود واژه کانونی و چه هم‌نشین و جانشین و مقابل هرچند تکراری باشند و علی‌الخصوص فهم ارتباطات این حوزه‌ها و میدان‌ها با یکدیگر که هر کدام نیز با کلمات دیگری نسبت هم‌نشینی و جانیشینی و تقابل دارند، در نهایت شبکه وسیعی را از ارتباطات کلمات به یکدیگر تشکیل می‌دهند و ما را تا حد امکان به ظهور آیه نزدیک می‌کند.

بی‌شک از آنجاکه هدف ما فهم جهان‌بینی الهی است و ما نه تنها قرآن را متنی یکپارچه می‌دانیم که اجزای آن ناظر به یکدیگر می‌باشند بلکه روایات معتبر امامیه را نیز بخشی از این یکپارچگی به حساب می‌آوریم که به ما در

فهم متن کمک شایانی می‌کند. شأن نزول‌ها هم که عمدتاً قابل‌اتکا نیستند و غیر معتبرند هر چند معنا و دلالتشان فایده‌ای ندارد اما به‌عنوان قرینه، ناظر به زوایای خاصی از نگاه آیه می‌باشد که فضای کلی آیه و دغدغه موجود در آن را اجمالاً مشخص می‌کند و این‌همه، مرهون بررسی و تحلیل هر آیه و روایت به‌صورت منحصر‌به‌فرد و جداگانه در ابتدای کار می‌باشد.

تلاش بر این است پیش‌فرض‌های اندیشه‌ای متکلمین و فیلسوفان در این بررسی دخیل نباشد. گفتنی است معناشناسی بالغت پژوهی و واژه‌شناسی تفاوت جوهری دارد. کار اصلی معناشناسی، کشف روابط و مشخص کردن مؤلفه‌های معنایی و لایه‌های معنایی موجود در یک واژه است و به لغت تنها در آغاز کار بسنده می‌شود. در این کار علاوه بر متن قرآن، روایات تفسیری نیز در پژوهش دخالت داده می‌شود تا وحی از دیدگاه جهان‌بینی الهی کشف شود.

۱،۲. اهمیت و ضرورت

اگرچه در مسئله وحی، پژوهش‌های ارزنده‌ای سامان‌یافته است ولی غالب آن‌ها با روش عقلی، فلسفی-کلامی تدوین‌شده‌اند و پژوهش‌هایی که بر اساس متن به انجام رسیده‌اند غالباً با پیش‌فرض‌هایی شکل گرفته است. «مثلاً فیلسوف در استناد به آیات قرآنی، با پیش‌فرض فیلسوفانه جلو رفته است و لغت دان با توجه به استعمالات عرب جاهلی به آن استناد کرده است، درحالی‌که جهان‌بینی دینی، در قالب واژگان قرآنی و روایی بیان شده و نباید جهان‌بینی دیگری بر آن حاکم شود»^۱. از این‌رو ضروری است که پژوهشی مستقل در متن قرآن و بدون دخالت پیش‌فرض‌ها، انجام شود که در آن نه اساس کار بر لغت پژوهی و تکیه بر آرای نحله خاص باشد بلکه تلاش بر این باشد که دیدگاه قرآن به‌صورت خالص کشف شود. ما در این کار از روش معناشناسی استفاده می‌کنیم و هدف این است که اولاً دیدگاه قرآن در مورد وحی کشف شود ثانیاً هیچ امر خارجی در فهم دخالت نداشته باشد چراکه وجود پیش‌فرض‌ها در مکاتب فلسفی و کلامی باعث شده است تا به‌جای آنکه از قرآن، اندیشه استخراج گردد و به‌جای آنکه نظر حق تعالی از متن آن روشن گردد، اندیشه و نظر بخصوص آن مکتب یا نحله بر قرآن تحمیل گردد و تفسیری مطابق فهم آنان حاصل گردد که تالی فاسدهای چنین تفسیر به رأیی بر هیچ عاقلی پوشیده نیست.

^۱ - نصرتی شعبان، معناشناسی علم در قرآن با تأکید بر حوزه‌های معنایی، تهران، دانشکده علوم حدیث، ۱۳۹۰ ش، ص ۲.

۱,۳. سؤالات تحقیق

سؤال اصلی: در معناشناسی حوزه‌ای، چه مؤلفه‌های معنایی از وحی کشف می‌شود؟

سؤالات فرعی:

۱. حوزه معنایی صرفی و نحوی چه جایگاهی در تعیین مؤلفه‌های معنایی وحی دارد؟
۲. حوزه معنایی هم‌نشین‌ها و حوزه‌های زیرمجموعه آن وحی را چگونه تصویرسازی می‌کند؟
۳. حوزه معنایی جانشین‌ها چه مؤلفه‌های معنایی از وحی را تعیین می‌کند؟
۴. در تحلیل معناشناختی وحی چه مقابل‌هایی برای آن قابل‌تصور است و چه اندازه در فهم معنای وحی مؤثر است؟

۱,۴. فرضیات تحقیق

از آنجایی که این تحقیق از نوع اکتشافی می‌باشد بالطبع فرضیه‌ای هم وجود ندارد.

۱,۵. پیشینه تحقیقات

در زمینه وحی در قرآن به روش معناشناسی حوزه‌ای، تحقیق مستقلی به صورت کتاب و پایان‌نامه انجام نشده است و تنها در یکی از فصل‌های کتاب *خدا و انسان در قرآن*، ایزوتسو در کنار مفاهیم قرآنی دیگر، در آن فصل اختصاصاً به آن می‌پردازد و بعضی مقالات هم به ذکر دیدگاه ایزوتسو بدون تفصیل بیشتر می‌پردازند مانند:

۱. مقاله «ماهیت وحی» از علی شفیعی، بینات شماره ۴۱
  ۲. مقاله «رویکردهای نوین به مسئله وحی» از روح‌الله کریمی، فروغ اندیشه شماره ۱ سال ۸۰
- البته مقالات، پایان‌نامه‌ها و کتب زیادی در مورد وحی نوشته شده است اما بیشترشان یا درصدد بیان نظریات متکلمان و فیلسوفان و یا تبیین بحث‌های کلام جدید آن (مثل تجربه دینی) هستند و یا به لغت‌شناسی و اصطلاح‌شناسی آن از کتب لغت و قرآن پرداخته‌اند مانند:

۱. کتاب *وحی و نبوت* جوادی آملی
۲. *وحی و افعال گفتاری* علیرضا قائمی نیا
۳. پایان‌نامه آقای حیدری تحت عنوان *تحلیل وحی استاد راهنما محمدهادی معرفت* حوزه علمیه قم کارشناسی ارشد ۱۳۷۸

۴. مقاله «ساختار و حیانی قرآن» نشریه معارف شماره ۶۷ سال ۸۸
- از آنجاکه به جز کتاب ایزوتسو، بقیه موارد، پیشینه حقیقی محسوب نمی‌شوند به ذکر همین موارد، قناعت می‌کنیم.

۱,۶. مراحل تحقیق

مراحل عملیاتی معناشناسی میدان‌های معنایی به شرح زیر است:

۱. مشخص کردن مؤلفه‌های معنایی

در این مرحله ما به تحلیل تک‌تک آیات بر اساس نقش‌های صرفی و نحوی می‌پردازیم. از این تحلیل‌ها یک سری اطلاعات استفاده می‌شود که به ترتیب زیر هم یادداشت و شماره‌گذاری می‌گردد. در هنگام تحلیل یک آیه، ما از تمام آگاهی‌هایی که نسبت به مفاد آن داریم صرف‌نظر می‌کنیم و فقط اگر روایتی در ذیل آن آیه باشد آن را نیز در تحلیل خود دخیل می‌کنیم. ما از آوردن این نمایه‌ها به خاطر وسعت پایان‌نامه صرف‌نظر کردیم. البته این تحلیل‌ها در حکم فیش‌برداری نیست و چیزی فراتر از آن است در همین مرحله ما را هم به نتایجی که از آن آیه به دست می‌آید می‌رساند و هم به سرنخ‌هایی که باید در موردشان در آیات دیگر تحقیق به عمل بیاید مثل یک کلمه کلیدی در آیه یا یک هم‌نشین خاص که از نوعی ابهام ظریف و چندمعنایی احتمالی در آن آیه برخوردار است و با روشن شدن موارد مشابهش در آیات دیگر به معنا و مفهوم درستی از آن در این آیه نیز می‌رسیم.

۲. تشکیل میدان‌های معنایی

در این مرحله ما تمام این اطلاعات خام به‌دست‌آمده از آیه را در سه حوزه و میدان معنایی مشتقات و هم‌نشین‌ها، جانشین‌ها و مقابل‌ها به‌طور جداگانه بررسی می‌نماییم و با انتخاب یک ملاک کلیدی به دسته‌بندی و سپس توزیع اطلاعات در دسته‌های خودش می‌پردازیم. فصول پایان‌نامه بر اساس همین سه حوزه معنایی مرتب گردیده‌اند.

۳. کشف نسبت‌ها و ارتباطات

الف) ارتباط درون یک میدان فرعی مثل کتاب با وحی که هم‌نشین آن است

ب) ارتباط میدان‌های فرعی با یکدیگر مثل ارتباط دو جانشین نزول و القا با یکدیگر.

ج) ارتباط کلان میدان‌ها باهم دیگر مثل ارتباط نزول با سحر که اجزای این حوزه‌های معنایی می‌توانند باهم ارتباط قابل‌ملاحظه‌ای داشته باشند. البته ما درصدد ارتباط تراشی بین یک سری اجزای بی‌ربط نیستیم و اگر ارتباطی بین آن‌ها نبود هیچ تحمیلی بر معنای آیه یا واژه نخواهیم داشت؛ چراکه در معناشناسی نتیجه از قبل مشخص نیست و ما هستیم که تحلیل‌ها را پی می‌گیریم تا به هرکجا ما را رساند ما نیز بدون هیچ‌گونه تعصبی تابع نتیجه خواهیم بود و اگر به نتیجه خاصی هم نرسیدیم چنانچه این احتمال را هم باید همیشه در نظر داشته باشیم باز عدم نتیجه را بیان خواهیم نمود.

د) رسیدن به جهان‌بینی

درواقع دو مرحله قبل مقدمه‌ای هستند برای همین مرحله و وظیفه اصلی معنا شناس در کشف ارتباطات و همین دقت‌های ظریف خلاصه می‌شود و همین کلید موفقیت در فهم ظاهر آیات است که دیگران معمولاً از کنار آن بی‌توجه می‌گذرند و از بسیاری موارد ریز که وقتی در کنار هم قرار بگیرد نتایج مهمی را به دست می‌دهد، غفلت می‌نمایند لذا ما یا در ضمن متن و یا در پایان هر قسمت به جمع‌بندی و در پایان هر فصلی نیز به چنین کاری دست می‌زنیم و درنهایت در انتهای پایان‌نامه، جمع‌بندی نهایی را که همان جهان‌بینی قرآنی در مورد وحی است را ارائه خواهیم نمود.

۱،۷. مفاهیم^۱

در مورد مفاهیم پایه معناشناسی کتب و پایان‌نامه‌های زیادی نوشته شده است که در مجموع اطلاعات ارائه شده در آن‌ها باهم دیگر تفاوت قابل ملاحظه‌ای نمی‌کنند و فرق اصلی آن‌ها در چینش مطالب است چراکه معناشناسی علمی نو است و پیشینه زبان‌شناسی آن کاملاً مشخص است لذا اختلاف چندانی در بخش مفاهیم به چشم نمی‌خورد.

به همین علت بعد از مطالعه کتب و پایان‌نامه‌های زیر، یکی را که بهترین بیان ممکن را ارائه کرده بود و از ایجاز غیر مخمل برخوردار بود انتخاب کردم که اگر خود نیز از منابع گلچین می‌کردم به نتیجه مشابه می‌رسیدم و بحث‌های مربوط به مفاهیم معناشناسی را از آن به‌طور کامل نقل کردم.

۱. کتاب *درآمدی بر معناشناسی*، کوروش صفوی
۲. کتاب *آشنایی با معناشناسی*، کوروش صفوی
۳. کتاب *بیولوژی نص*، علیرضا قائمی نیا
۴. کتاب *خدا و انسان در قرآن*، توشیهیکو ایزوتسو
۵. کتاب *مفهوم ایمان در کلام اسلامی*، توشیهیکو ایزوتسو
۶. پایان‌نامه معناشناسی *تقدیر الهی و واژه‌های هم‌بسته در قرآن و روایات تفسیری*، مرضیه سادات جوراچی
۷. پایان‌نامه *بررسی میدان معنایی ابتلاء و امتحان در قرآن کریم*، صالحه شریفی
۸. پایان‌نامه *معناشناسی عقل در قرآن کریم با تکیه بر نظریه حوزه‌های معنایی*، سعید کرمانی
۹. پایان‌نامه *معناشناسی ظن و یقین در قرآن کریم و روایات*، ماشاء الله همای فرد

---

^۱ - تمامی آنچه که در بخش مفاهیم آمده است از پایان‌نامه «معناشناسی علم در قرآن با تاکید بر حوزه‌های معنایی» اثر شعبان نصرتی گرفته شده است

۱۰. پایان‌نامه معنائشناسی علم در قرآن کریم با تأکید بر حوزه‌های معنایی، شعبان نصرتی

که پایان‌نامه اخیر به‌عنوان منبع مفاهیم معنائشناسی انتخاب گردید. البته قابل‌ذکر است که بحث نسبت‌های معنائشناختی که مؤلف پایان‌نامه آن را در قسمت روش تحقیق جا داده بود نیز به‌طور کامل در همین بخش آورده شده است چراکه این بحث، بحثی مفهومی‌شناسی است و مطالب آن نیز در تعاریف کتب معنائشناسی آمده است.

۱,۷,۱. معنائشناسی (semantic)

مطالعه علمی معنائست.^۱ مطالعه علمی معنا با رویکرد فلسفی، منطقی و نشانه‌شناسی - زبان‌شناسی ممکن است؛ از این‌رو معنائشناسی متنوع خواهد بود و به معنائشناسی فلسفی، منطقی، زبانی، تقسیم خواهد شد.^۲ برخی این دانش را زیرمجموعه نشانه‌شناسی^۳ و عده‌ای زیرمجموعه زبان‌شناسی^۴ دانسته‌اند. در پژوهش حاضر معنائشناسی زبانی موردنظر است.

معنائشناسی زبانی عبارت است از دانش مطالعه انتقال معنا از طریق زبان.^۵ در این دانش معنا شناس، معنا را درون نظام زبان بررسی می‌کند.^۶ به‌عبارت‌دیگر معنائشناسی زبانی، دانش بررسی روش‌های فهم متن و مسائل وابسته به آن است. معنا شناسان از روش‌های گوناگون برای مطالعه معنا استفاده کرده‌اند، تلاش آن‌ها معنائشناسی‌های گوناگونی را به وجود آورده است.

از میان معنا شناسان توشیهیکو ایزوتسو (Toshihiko Izutsu) با الگوگیری از لئو وایسگربر (Leo Weisgerber) روشی جدیدی ابداع کرد^۷ و آن را در مورد قرآن به کار بست.^۸ انگیزه او در آغاز نشان دادن ناکارآمدی روش فهم متن از طریق ترجمه لغتنامه‌ای بود^۹ سپس کار خود را توسعه داد.

۱. صفوی کورش، درآمدی بر معنائشناسی، تهران، انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۷، چاپ سوم، ص ۲۷.

۲. قائمی‌نیا علیرضا، بیولوژی نص، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۹، چاپ اول، ص ۷۸-۷۹؛ صفوی کورش، پیشین، ص ۲۸.

۳. قائمی‌نیا علیرضا، پیشین، ص ۵۳۰؛ صفوی کورش، پیشین، ۳۴.

۴. صفوی کورش، پیشین، ص ۳۵.

۵. همان، ص ۳۴.

۶. قائمی‌نیا علیرضا، پیشین، ص ۵۲۹.

۷. ایزوتسو توشیهیکو، مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، فرزانه، ۱۳۷۸ چاپ اول، ص ۱۴.

۸. وی چندین اثر در این مورد دارد که کتاب خدا و انسان در قرآن، مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن و مفهوم ایمان در کلام اسلامی از این نمونه است.

۹. وی کتاب مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن را با این انگیزه نوشت.

او در معناشناسی خود دو رویکرد اساسی داشت. هر کدام از این رویکردها منجر به پدید آمدن معناشناسی خاصی شد. در یکی از رویکردها، زمان را دخیل در معناشناسی دانست و بر اساس تطور معنا در طول زمان، به بررسی معنا پرداخت. این روش با نام معناشناسی در زمانی یا تاریخی (diachronic semantic) شناخته می‌شود. این معناشناسی دارای قواعد و اصول خاص خود است.^۱

در رویکرد دیگری که اساس کار ایزوتسو بر آن نهاده شد، عنصر زمان حذف می‌شود و تغییرات و تطورات واژگان در طول زمان لحاظ نمی‌شود بلکه کل زبان در یک مقطع زمانی فرض شده و مورد مطالعه قرار می‌گیرد.^۲ ایزوتسو در روش خود به معناشناسی در سطح واژه^۳ پرداخت، بلکه فراتر از معناشناسی در سطح گزاره^۴ رفته و به حوزه‌های معنایی توجه کرد و با ایجاد نسبت‌های معنایی مثل جانشینی، هم‌نشینی و تقابل، به معناشناسی پرداخت. این روش، معناشناسی همزمانی (synchronic semantic) نام دارد.^۵ در پژوهش حاضر به مطالعه معنای وحی با روش همزمانی خواهیم پرداخت.

در این روش ارتباط تاریخی و زمانی و تطورات واژگان قرآنی در بستر زمان، حذف شده و بدون لحاظ تقدم و تأخر زمانی در متن، کل متن قرآن را بررسی می‌کنیم. گرچه قرآن در ۲۳ سال نازل شده است، اما کل قرآن به‌عنوان یک متن واحد مورد بررسی قرار می‌گیرد. تدریج نزول و تدریج در تغییر معنایی در دستگاه اصلاً مورد توجه نیست بلکه آنچه در این دستگاه معنایی مورد توجه است، نتیجه این تغییر است که جهان‌بینی جدیدی را ایجاد کرده است. ایزوتسو در بیان چکیده این معناشناسی، عبارت زیر را می‌آورد:

«به نظر من معناشناسی به بیان فشرده عبارت است از بررسی تحلیلی در باب قسمت یا

قسمت‌های کل یک جهان‌بینی که از طریق تحلیل کلمات کلیدی تنظیم شده است.»^۶

---

۱. ایزوتسو توشیهیکو، *خدا و انسان در قرآن*، ص ۳۹-۴۳؛ صفوی کورش، پیشین، ص ۱۹۱-۱۹۶؛ قائمی نیا علیرضا، پیشین، ص ۵۳۰-۵۳۱؛ عیسی العاکوبا، مقدمه کتاب *بین الله و الانسان فی القرآن*، دار المنتقی، حلب، بیروت، الطبعة الاولى، ۱۴۲۸ ق، ص ۱۴.

۲. ایزوتسو توشیهیکو، *خدا و انسان در قرآن*، ص ۳۹-۴۳؛ صفوی کورش، پیشین، ص ۱۹۶-۱۹۷؛ قائمی نیا علیرضا، پیشین، ص ۵۳۰-۵۳۱.

۳. برای اطلاع بیشتر رک: صفوی کورش، پیشین، ۹۷-۱۲۱.

۴. برای اطلاع بیشتر رک: صفوی کورش، پیشین، ۱۳۱-۱۵۹.

۵. ایزوتسو توشیهیکو، *مفهوم ایمان در کلام اسلامی*، زهرا پورسینا، تهران، سروش، ۱۳۷۸، چاپ اول، ص ۲۹۵. قائمی نیا، پیشین، ص ۵۳۱؛ صفوی کورش، پیشین، ص ۱۹۶.

۶. همان، ص ۲۹۵.

۱,۷,۲. دستگاه معنایی یا جهان بینی معنایی

ایزوتسو معناشناسی خود را گونه‌ای از جهان بینی (Welatanschangsleher) بیان می‌کند و در توضیح مراد خود آن را علم تحقیق در ماهیت و ساخت جهان بینی یک ملت در دوره خاص می‌داند. او معتقد است معناشناسی قرآن به معنای جهان بینی قرآنی، همان طرز نگرش قرآن به جهان است.^۱

منظور این است که واژگان یک زبان و نسبت‌های زبانی از هم بریده نیستند بلکه دارای نظام خاصی هستند

که الفاظ و ارتباطات علاوه بر اینکه از یک جهان بینی نشأت می‌گیرند، خود حاکی از مفاهیم آن جهان بینی نیز هستند.

۱,۷,۳. معنای پایه و نسبی

واژه‌های دستگاه معنایی، دارای معنای پایه و نسبی است؛ معنای پایه در دستگاه زبانی، معنایی است که در هر جایی از دستگاه قرار گیرد آن را با خود حفظ می‌کند^۲ و اگر این معنا را از قرآن هم خارج کنیم باز معنای خود را حفظ خواهد کرد.^۳

معنای نسبی، مؤلفه‌هایی از واژه است که در نسبت‌های گوناگون تغییر می‌کند. این تغییر معنا از یک میدان به میدان دیگر معنای نسبی نام دارد.^۴ آنچه تعیین کننده معنای نهایی است، معنای نسبی است. تغییر در معنای نسبی گاهی تا جایی پیش می‌رود که بر معنای پایه و اساسی غلبه می‌کند و آن را بی‌اثر می‌کند. به عبارت دیگر دستگاه زبانی با کمک واژه‌های نسبی جهان بینی جدید تولید می‌کند؛ و این از ویژگی‌های نص مؤسس است.^۵

برای معناشناسی یک واژه در درون متن تأسیسی، با معنای پایه باید آشنا بود. آشنایی با این معنا گام نخستین است، ولی لازم است تغییرات معنایی را در بستر ارتباطات به دست آورد.^۶

---

۱. ایزوتسو توشیهیکو، *خدا و انسان در قرآن*، ترجمه احمد آرام، تهران، مؤسسه تحقیقات فرهنگی و زبانشناختی، چاپ اول ۱۳۶۱، ص ۴؛ ایزوتسو توشیهیکو، *بین الله و القرآن*، ترجمه عیسی العاکوب، ص ۳۰؛ ایزوتسو توشیهیکو، *الله و الانسان فی القرآن*، ترجمه هلال محمد الجهاد، ص ۳۲.

۲. ایزوتسو توشیهیکو، *خدا و انسان در قرآن*، ۱۴.

۳. قائمی نیا علیرضا، پیشین، ص ۵۴۲.

۴. ایزوتسو توشیهیکو، پیشین، ص ۱۵؛

۵. برای اطلاع بیشتر ر ک: ایزوتسو توشیهیکو، *خدا و انسان در قرآن*، ص ۱۳-۲۰. قائمی نیا علیرضا، پیشین، ص ۵۴۲-۵۴۳.

۶. قائمی نیا علیرضا، پیشین، ص ۵۴۳.

۱,۷,۴. حوزه‌ها و میدان‌های معنایی

هر دستگاه زبانی در درون خود، گروه واژه‌هایی دارد، هر کلمه کلیدی در کنار سایر کلمات، شبکه پیچیده‌ای از کلمات را می‌سازد که در معناشناسی حوزه معناساختی نامیده می‌شود.^۱ این حوزه‌های معنایی از مجموعه‌های کوچک‌تر تشکیل می‌شود که میدان‌های معناساختی نام‌گذاری می‌کنیم. ممکن است یک میدان را نسبت به حوزه بالاتر میدان معنایی و نسبت به میدان‌های زیرمجموعه، حوزه معنایی بگوییم از این رو در استعمال حوزه معنایی و میدان معنایی نباید سخت‌گیری کرد.

هر دستگاه زبانی دارای چندین حوزه معنایی بزرگ است که آن‌ها نیز از حوزه‌ها و میدان‌های کوچک‌تر تشکیل می‌شوند.^۲ اساس معناشناسی همزمانی بر تحلیل ارتباطات این حوزه‌هاست.

۱,۷,۵. واژگان کلیدی و کانونی

هر دستگاه متشکل از یک سری کلمات اساسی است که معانی اصلی جهان‌بینی را القا می‌کنند.^۳ این کلمات در هر حوزه‌ای متفاوت است. اولین قدم در معناشناسی یک متن، شناخت کلمات کلیدی است که از طریق تکرار و فراوانی کلمات، تنوع در کاربرد - صرفی، نحوی، مشتقات - تنوع در نسبت - فاعل، مفعول،... - ترتب آثار مهم، کلمات هم‌نشین، جانشین، به دست می‌آید.^۴ کلمه کانونی از بین این کلمات انتخاب می‌شود که بار اصلی در حوزه معناساختی بر دوش اوست.

از آنجایی که میدان‌های معنایی باهم مرتبط‌اند و باهم حوزه معنایی ایجاد می‌کنند و حوزه‌های معنایی نیز در ارتباط هستند و حوزه معنایی بزرگ‌تری را ایجاد می‌کنند، از این رو ممکن است واژه‌ای در یک حوزه‌ای کلمه کانونی ولی در ارتباط با حوزه دیگر کلمه کلیدی باشد. خاطرنشان می‌شود الزاماً در تمام میدان‌های معنایی نیاز به واژه کانونی و کلیدی نیست، بلکه گاهی نسبت بین واژه با خارج از خود به‌عنوان واژه کانون معنایی خواهد بود.^۵

۱. ایزوتسو توشیهیکو، مفهوم ایمان در کلام اسلامی، زهرا پورسینا، تهران، سروش، ۱۳۷۸، چاپ اول، ص ۲۹۶.

۲. ایزوتسو توشیهیکو، خدا و انسان در قرآن، ص ۲۴-۲۵؛ قائمی نیا علیرضا، پیشین، ص ۵۴۳.

۳. ایزوتسو توشیهیکو، مفهوم ایمان در کلام اسلامی، ص ۲۹۵.

۴؛ مثلاً واژه کتاب در زبان عرب جاهلی واژه عادی است ولی در دستگاه زبانی قرآنی جایگاه کلیدی دارد. به این معنا که کتاب پیام اصلی الهی را دارد و هدایت و روشنگری به وسیله کتاب است. خدا، انسان، دنیا، آخرت، علم، عقل چنین خصوصیتی دارند.

۵. برای اطلاع بیشتر رک: ایزوتسو توشیهیکو، خدا و انسان در قرآن، ص ۲۰-۲۹؛ قائمی نیا علیرضا، پیشین، ص ۵۴۴.

۱,۷,۶. نسبت‌های معناشناختی

در تعیین میدان‌های معنایی علاوه بر واژگان کلیدی و نوع ارتباط آن‌ها عوامل دیگری نیز مؤثر است، این عوامل نسبت‌هایی هستند که واژه کلیدی هر حوزه به خاطر آن، بار معنایی به خود می‌گیرد و میدان معنایی به واسطه آن شکل می‌گیرد. نسبت‌ها ممکن است به تناسب الفاظ کم یا زیاد شوند. هراندازه در معناشناسی نسبت‌های معنایی بیشتری ترسیم شود، دقت معناشناسی بیشتر خواهد بود. طبیعتاً ممکن است به ذوق و سلیقه هر فردی، نسبت خاصی اهمیت پیدا کند و برای فرد دیگر همین نسبت بی‌اهمیت یا کم‌اهمیت باشد. از این رو در معناشناسی، معنا شناس در مقام بررسی تمام نسبت‌ها نیست بلکه تلاش می‌کند از میان نسبت‌های موجود مهم‌ترین نسبت را گزین نموده و آن را بررسی کند. در بررسی نسبت‌ها نیز ممکن است در یک نسبت نتایج معناشناسی چشمگیری حاصل شود و در برخی موارد این نتایج رضایت‌بخش نباشد. پژوهش حاضر تنها به بررسی برخی نسبت‌ها پرداخته است. در روش معناشناسی همزمانی نسبت‌های جانشینی، هم‌نشینی و تقابلی بیشتر از بقیه مورد توجه بوده‌اند. ایزوتسو در خاتمه کتاب *مفهوم/ایمان در کلام/اسلامی* برای کاربردی کردن روش خود سه نسبت جانشینی^۱، تقابل^۲، انشعاب مفهوم کلیدی به عناصر مشکله را بیان می‌کند.^۳ نسبت سوم در معناشناسی همزمانی به کار نمی‌رود؛ زیرا در این نسبت تطورات تاریخی نیز لحاظ می‌شود.

نباید فراموش کرد که ارتباطات زبانی در این موارد خلاصه نمی‌شود و می‌شود موارد دیگری نیز بر آن‌ها افزود. برخی از این نسبت‌ها که می‌توان در معناشناسی همزمانی به کاربرد عبارت‌اند از:

۱,۷,۶,۱. نسبت صرفی

در دستگاه معنایی، تغییرات و اشتقاقیات یک لفظ حاکی از یک نسبت معنایی است. اگر واژه‌ای فقط به صورت اسم یا فعل به کار رفته باشد، دلیل بر وجود یا فقدان نسبتی در این واژه است. آسان‌ترین میدان معنایی در معناشناسی هر واژه‌ای، میدان معنایی صرفی آن واژه است. در این میدان، وجوه صرفی واژه بررسی می‌شود تا مقایسه آن واژه با واژه‌های جانشین میسر گردد.

گوناگونی مشتقات و تفاوت آن در واژه‌های جانشین به معنای تفاوت معنایی میان واژه‌های جانشین است. به این معنا که اگر واژه‌ای در وجه فعلی و اسمی به کار رود و جانشین آن فقط در یک وجه کاربرد داشته باشد، خیر

۱. ایزوتسو توشیهیکو، پیشین، ص ۲۹۶-۲۹۷.

۲. همان، ص ۲۹۸.

۳. همان، ص ۲۹۸-۲۹۹.